

ŽÁNROVÉ PROMĚNY STŘEDOVĚKÉ KONSOLACE

Jana Nechutová

Má-li být tato studie věnována středověké útěšné literatuře, neznamená to, že budeme opakovat cesty, jimiž sledoval vývoj útěšné literatury starověku Peter von Moos. Ve své objemné práci/1/ podal téměř vyčerpávající výčet a důkladný rozbor jednotlivých konsolačních výtvorů, ukázal na jejich obsahové i formální tendence i na vzájemné souvislosti jednotlivých výtvorů i celých skupin, epoch nebo geografických oblastí. Moosova díla zde samozřejmě využiji, budu se ale věnovat speciálně otázkám žánrových proměn, a to především na materiálu latinsky psané literatury, vzniklé ve středověku v českých zemích.

Úvodem budíž řečeno, že středověká útěšná literatura navazuje přímo na patristickou a jejím prostřednictvím na antickou; k takovéto přímé kontinuitě dochází velmi vzácně, v plném rozsahu vlastně jen u teologické literatury, u níž neměl hlavní úlohu umělecký záměr. Existence většiny literárně uměleckých žánrů, které více nebo méně souvisely ať obsahem nebo formou s antickou tradicí, byla v první polovině 5. století přerušena a výtvoř, v nichž tato tradice ožívá, se pak objevují až v programové obnově antického kulturního dědictví za karolinské renesance. Tuto návaznost právě u konsolačních výtvorů umožnila skutečnost, že autoři patristiky převzali konsolační argumenty stoiků, akademiků, ale i epikurejců a kyniků; nacházeli je ve spisech, náležejících spíše krásné literatuře než v projevech v užším smyslu filosofických, směje-li pro daná období užít takového rozlišení. Tento materiál pak práce s biblickým textem přetvořila do podoby, kongeniální křesťanskému starověku i středověku. Dalším důvodem pro toto přežití je i epistolární forma většiny konsolací - listy byly v patristické literatuře žánrem nad jiné běžným a častým. Kromě toho jsou konsolační výtvoř z určitého hlediska součástí teologické vzdělávací literatury a patří tudíž k oné oblasti, která si, jak jsme právě řekli, kontinuitu zachovala přirozeně. A tak dochází k podivuhodnému jevu: ještě daleko dříve, než mohlo dojít k oplodnění nové literatury, literatury křesťanské, antickým písemnictvím v prvních renesančních vlnách středověku, přijímá celá středověká konsolační literatura původně starověkou, většinou stoickou a akademickou argumentaci.

O tuto návaznost se tedy zasloužili svou závislostí na antické etice autoři křesťanské patristiky a posílilo ji jednak výrazné vystoupení Boethiovo, jednak skutečnost, že útěšné básnictví vzdělával Venantius Fortunatus; nebyl ostatně sám: již asi v roce 407- 408 píše útěchu frankému králi Chlodvíkovi Remigius z Remeše, z doby po Venantiovi pochází útěšný list králi Gunobaldovi ke smrti jeho dcery od jiného galského básníka, Avita z Vienny, útěšný list vdově Galle od Fulgentia z Ruspe nebo některé pasáže z korespondence

Řehoře Velikého. Isidor ze Sevily je autorem teologického spisu *Synonyma*, zvaného i *Nářek hříšné duše*, *Lamentatio animae peccatricis* (který mimochodem řečeno přeložil do češtiny na poč. 17. stol. Sixt z Ottersdorfu). Konsolace tedy žila nejen v šestém, ale i v 7. a 8. století, která bývají považována za výrazně krizová, a do počátku 9. století, kdy dochází k oživení antické tradice v okruhu Karla Velikého, působí řada méně významných autorských osobností, z nich mnohé na dvorech merovejských panovníků v Galii, ale i v jiných oblastech, kteří psali příležitostně prozaické i básnické listy, mezi nimi i konsolační.

A tak se bez citelnějšího časového přerušení dostáváme ke tvůrcům tzv. karolinské renesance, do doby, od níž středolatinická literatura celistvě žije až do poloviny 15. století, kdy zaznamenáváme nástup renesančního humanismu. Upozorníme na jeden zvlášť nápadný znak této kontinuity: antické dědictví bylo přijímáno z druhé ruky, prostřednictvím patristických autorů, a to bezděčně, aniž by si byli raně středověcí tvůrci vědomi, že myšlenkový arsenal jejich patristických předchůdců je do značné míry právě jen přetavená a biblí přetvořená stoická a akademická etika. Teprve tzv. karolinská renesance vnáší do středověké konsolace přímé odkazy na antické autory; jde přitom nejen o ty, kteří v antice psali útěchy, ale o všechny, které měl středověk v oblibě a jichž středověká literatura používala v první řadě k výzdobě svých výtvorů: můžeme přitom pozorovat, že konsolace v užším smyslu slova, útěsné projevy ke skutečným událostem, zejména kondolenční listy, se stále drží biblického a patristického argumentačního bohatství, zatímco čím dále a později k vrcholnému a pozdnímu středověku pronikají římstí básníci i prozaikové a narážky na antickou literaturu, filosofii a realie především do té oblasti konsolační literatury, která navazuje na Boethia.

Středověká konsolace se totiž žánrově rozpadá na dvě základní skupiny: jsou to jednak zmíněné už právě útěsné projevy v užším slova smyslu, většinou příležitostné, a jednak skladby po Boethiově vzoru. Jejich obsah je někdy filosofický či spíše morálně teologický, některé, např. elegie Jindřicha ze Settimella, odrážejí tutéž výchozí lidskou situaci autora - vězení, vyhnanství - jako Boethiova *Útěcha*. V těchto případech bývá skladba, ač nese titul *Útěcha*, *planktem*, nářkem.

Planctus vyrůstá z antických i biblických kořenů, ale je ovlivněn i lidovou básnickou tvořivostí. Od všech tří těchto pramenů vede logická cesta k místu, které pak *planctus* zaujal ve středověku jako samostatný literární žánr i jako součást *epicedia*, smutečního kázání, nebo konsolace. Reprezentanty samostatného *planctu* jsou mariánské *plankty*, zastoupené v české latinsky psané literatuře počátku 14. století tzv. svatojiřskými *plankty* v Pasionálu abatyše Kunhuty, jejichž autorem zřejmě byl dominikán Kolda z Koldic. Některé pasáže těchto skladeb odpovídají přesně předpisům středověké rétoriky. Ve slavné učebnici *Poetria Nova* Galfreda de Vino Salvo se předepisuje, jak

literárně ztvárňovat smutek nad smrtí blízkého člověka /2/ a zde předepsaná slova opakuje v Čechách jako první slavný notář Přemysla Otakara II. Henricus de Isernia (Jindřich z Isernie) někdy v 70. letech 13. století v epistolárním konsolačním formuláři, publikovaném v Emlerových Regestech (II, č.2554, str. 1100): "*O utinam esses mors mortua, quando tot mala patrare non desinis et tot dampna infligere non desistis.*" A o něco později, hned na začátku 14. století, se toto místo objevuje, jak už literární historikové konstatovali /3/, nejen ve svatojiřském pláči Maří Magdalény, ale přibližně v téže době také mezi leoninskými hexametry Petra Žitavského, autora *Chronicon Aulae Regiae* (Zbraslavské kroniky), ve veršovaném planktu na smrt Václava II.:

"O mors! O truculenta mors! Utinam fuisses mortua. O crudelis et dira mortalium inimica, placuit tibi tollerere solem meum et tenebris dampnare diem. Scis utique ipsa, quem rapuisti? Ipse fuit iubar in tenebris et dulcor in aure."

(Jan Vilikovský, Písemnictví českého středověku, 47)

"O dolor, o plus quam dolor, o mors, iam tua nusquam pestis sevivit tantum, quia me cito trivit, esses mors utinam tunc mortua, quando ruinam tantam fecisti. Numquid scis, quem rapuisti? Ipse fuit iubar in tenebris et dulcor in aure..."

(Cronicon Aulae Regiae, ed. J. Emler, FRB IV, 102)

Příslušné předpisové místo z Poetrie Galfreda de Vinosalvo najdeme ještě také v roce 1378 v obou pohřebních kázáních o Karlu IV. /4/, z nichž první proslovil Vojtěch Raňkův z Ježova, druhé arcibiskup Jan Očko z Vlašimi, a o nichž se ještě zmíníme.

Jiné verše z této předpisové pasáže Nové Poetrie Galfreda de Vinosalvo vložil pak Jindřich Haimburský do svých prozaických *Análů* (*Chronica Bohemorum*):

*"Indefessa modo gestu testare dolorem;
Exudent oculi lacrimas, exterminet ora
pallor, connodet digitos tortura, cruentet
iteriora dolor et verberet ethera clamor.
Tota peris ex morte sua; mors non fuit eius,
set tua, non sola, set publica mortis ymago.
O Veneris lacrimosa dies! O Sydus amarum!
Illa dies tibi nox fuit, et Venus illa venenum."*

(Henricus Haimburgensis, Chronica Bohemorum, ed. J. Emler, FRB III, 316)

Drží-li se autor středověké útěchy Boethia důsledněji, vzniká skladba, jejíž formou je *conflictus*. Boethiova Útěcha je, jak známo, dialogem mezi autorem a personifikovanou Filosofii. Jedna z nejnápadnějších a nejznámějších nápodob Boethia ve středověku, *Elegia de diversitate Fortunae et de philosophiae consolatione*, jejímž autorem je ve 12. století Henricus Septimellensis (Pauper Henricus), je svou první knihou velmi výrazný, místy snad až parodicky přehnaný plánek, v dalších knihách pak je sporem mezi autorem a proradnou Štěstěnou a posléze Jindřichovým dialogem s personifikovanou Filosofii po vzoru Boethia. Pasáž sporu je možno označit staročeským literárním termínem "hádání", neboť Jindřich a Fortuna si spílají dost nevybíravě. Jsme svědky toho, jak se konsolační tematika směšuje s žánrem sporu (*conflictus* byl častým půdorysem středověkých morálních výkladů). A právě toto hádání člověka se smrtí, jehož typickým pozdním zástupcem na začátku 15. století je německý *Ackermann aus Böhmen* a český *Tkadleček*, je jednou ze středověkých žánrových proměn konsolace.

Již v antice je možno pozorovat /5/, že splývají a nakonec takřka úplně splynuly konsolace - útěcha a epicedium. Ve středověku vzniká ještě složitější žánrová směsice, neboť sem přistupuje ještě *conflictus* a *planctus* a posléze i tzv. *artes moriendi*. Dobře lze pozorovat takto vzniklý žánrový slepenec na smutečním kázání.

Projev tohoto druhu, v němž se mísí konsolace s prvky dalších žánrů, si můžeme znázornit opět na česko - latinském literárním materiálu, na smutečních kázáních, která proslovili Vojtěch Raňkův z Ježova a Jan Očko z Vlašimi 14. prosince 1378 v chrámu sv. Víta při pohřbu císaře Karla IV./6/ Můžeme si u nich všimnout značné nepůvodnosti, která je, jak jsme už viděli, pro tyto žánry typická (oba řečníci čerpali až přespříliš ze smutečních epistolárních formulářů Petra z Blois), a také toho, že obě kázání nesou prvky prosimetra, mišení prozaických a básnických partií; důležité zde však je, že oba texty vlastně nejsou v pravém smyslu slova kázáními, nýbrž spíše smutečními oslavnými řeči s prvky konsolace a plánu/7/.

Viděli jsme, že středověká poetika měla předpisy pro *planctus*. V jejich příručkách ovšem existovaly i návody pro jiné žánry včetně prozaických, kromě toho byly k dispozici speciální příručky pro kazatele, tzv. *artes predicandi*, umění kazatelská, a - hlavně - sbírky vzorových výtvorů, tzv. *formuláře*. Je známo, že prvními autory středověkých učebnic řečnictví a formulářových sbírek byli v polovině 13. století (v souvislosti s nově vznikajícími univerzitami a hlavně právníckou fakultou boloňské univerzity) Guido Faba a Mistr Boncompagnus, jehož "*Antiqua rhetorica*" dokonce obsahuje díl "*De consolationibus*", a pro nás zvláště významný kancléř Fridricha II. Petrus de Vineis, jehož epistolárně rétorická tvorba měla přímý vliv na notáře krále Přemysla Otakara II. Jindřicha z Isernie. Mezi jeho formuláři najdeme i konsolační projevy (viz výše). Nemenší význam než tyto italské vzory mají

pro česko - latinskou literaturu středověku vzorové listy, mezi nimi mnohé útešné, Petra z Blois, důležitého představitele tzv. cisterciáckého stylu; z jeho sbírky vydatně opisovali, jak už jsme viděli, např. oba autoři pohřebních kázání o Karlu IV.

Jsme tak svědky obdobné situace, jaká byla charakteristická pro vývoj konsolace na jejím samém počátku kdysi v řecké a potom i v římské antice. Tehdy díky sofistickým rétorickým vystoupením a školským cvičením a ve vrcholném středověku opět, tentokrát díky příručkám poetiky a rétoriky a sbírkám formulářů, jsou si konsolační výtvoři navzájem mnohdy pozoruhodně podobné. V obou vývojových stádiích je rozhodující vláda konsolační topiky, víceméně závazného a neměnného užívání vzorových míst, *loci communes*, o jejichž převzetí středověkem a o jejichž funkci v antice i v literatuře evropského středověku pojednal objevným způsobem E.R. Curtius /8/. Ve své slavné knize, po níž se stalo zkoumání obecných míst v literárním díle aktuálním až módním, věnuje topice konsolace zvláštní kapitolu ("Topik der Trostrede"), v níž vlastně celý žánr redukuje jen na *loci communes*; to mu Peter von Moos (o.c. I, 30-31) vytýká jako upřílišněné.

Je charakteristické, že k vrcholům německé i české artistní beletrie pozdního středověku jsou - vzdalme se výjimečně od latinsky psaných výtvorů - běžně počítány právě skladby, svým způsobem konsolační, hádání člověka se smrtí, německý *Ackermann aus Böhmen*, a hádání člověka s Neštěstím, český *Tkadleček*, obojí asi z 1. desetiletí 15. století. O snaze Jane ze Žatce, autora *Ackermannna aus Böhmen*, vybavit dílo co nejpeštreji všemi možnými v jeho době užívanými rétorickými ozdobami svědčí i latinská dedikace spisku, kde autor tyto "základní prvky rétoriky", jichž užil, sám popsal. A nejen rétorické ozdoby prozrazují souvislost *Ackermannna* s rétorickou a básnickou konsolační tradicí: Jan ze Žatce používá mnohé argumenty, formulované u řeckých a římských myslitelů - nikoli že by je snad nově objevil, nýbrž našel je ve svých předlohách, ve dřívějších středověkých skladbách příslušného obsahu.

V souvislosti se způsobem *Ackermannovy* i *Tkadlečkovy* argumentace se také vedl vleklý spor o tom, jsou-li to díla, charakteristická pro sklonek středověku, nebo odrážejí-li už renesanční vidění života. Mluvili jsme již o zvláštním postavení konsolačních projevů a o tom, že tyto úvahy o životě a smrti nikdy zcela neopustily svůj z antiky zděděný argumentační základ, a že tedy opravdu a v plném rozsahu neodrážely skutečný pocit středověkého člověka. Můžeme se proto domnívat, že konsolační látka a její jednotlivá literární ztvárnění, tedy ani *Ackermann* a *Tkadleček*, nejsou tím pravým polem ke spekulacím o rozdílu mezi středověkým a renesančním.

K zásadní změně ve vývoji konsolačního žánru nedojde ani od poloviny 15. století a s nástupem renesančního humanismu: to proto, že antická literární tradice je, jak jsme pozorovali, v patristické a křesťanské úteše od počátku obsažena a konzervována a renesance tedy ani nemá, co nového by

zde (na rozdíl od téměř všech ostatních literárních oblastí, které návrat k antice podstatně proměnil) přinesla.

Poznámky

1. Peter von Moos, *Consolatio. Studien zur mittelalterlichen Trostliteratur über den Tod und zum Problem der christlichen Trauer, I - IV*, München 1971 - 72.
2. Ed. E. Faral, *Les artes poétiques du XIIe et XIIIe siècles*, Paříž 1924, vv.386-391, str. 209.
3. J. Vilíkovský, *Písemnictví českého středověku*, Praha 1948, str. 39, 46.
4. Jar. Ludvíkovský v předmluvě k vydání *Kroniky kláštera žďárského*, Brno 1964, str. 9,18.
5. Ed. Jar. Kadlec, *Leben und Schriften des Prager Magisters Adalbertus Ranconis de Ericinio*, Münster 1971. str. 162, cf. J. Nechutová, *Epicedia na Karla IV. z 15. prosince 1378*, SPFFBU E 37, 1992, str. 163-169.
6. J. Nechutová, *Konsolace od antiky do středověku, genologický pokus*, SPFFBU E 36, 1991, str. 121-127.
7. Ed. J. Emler, *Fontes rerum Bohemicarum III*, 419-441. *Kázání Vojtěcha Raňkova* vyd. Jar. Kadlec, o.c., str. 155-174.
8. J. Nechutová, *Epicedia na Karla IV.*, l.c.
8. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Zürich 1948, 7. vyd. 1967.

Die mittelalterliche Konsolation in ihrer Gattungsumwandlungen

Die Verfasserin geht in ihrem Beitrag von der Verwandtschaft der patristischen und mittelalterlichen Konsolation mit dem *Epicidium* der Antike, mit der Ethik der Stoiker und der Akademiker sowie auch mit der Rhetorik des Sophisten aus. Sie kommt dann zum Schluß, daß sich die mittelalterliche Trostliteratur in zwei Grundgruppen zerspaltet: die erste faßt trostbringende, meistens gelegentliche, Äußerungen im engeren Sinne um, die andere dagegen solche Dichtungskompositionen, die ihre Schöpfer dem Boethius folgend geschaffen haben. Dichtungen dieser zweiten Gruppe haben also manchmal einen philosophierenden oder moraltheologischen Inhalt inne, wobei wider spiegeln sie oft dieselbe allgemeinmenschliche Lage, die für ihren Dichter denselben Ausgangspunkt der literarischen Schöpfung bildeten, den sie schon seiner Zeit ebenfalls für Boethius vorgestellt hatte, wie es z.B. die Verfolgung, das Gefängnis oder die Verbannung sind. In solchen Fällen trägt die Komposition in ihrem Titel zwar die Bezeichnung "Trost", "Trostschrift", in

Wirklichkeit ist sie aber der Gattung nach ein **Planctus**, eine **Wehklage**. In der mittelalterlichen Dichtung existiert also der **Planctus** entweder als eine selbständige Gattung oder als eine Variante der Konsolation oder auch als ein Bestandteil einer Trostschrift. - Ebenso wie bereits in der Antike der Unterschied zwischen Konsolation auf einer und Epicedium auf der anderen Seite verschwindete, so verschmolzen auch im Mittelalter die Trostäußerung mit der **Trauerpredigt**.

Soweit sich der mittelalterliche Autor der Dichtungsform an Boethius auf konsequenter Weise festhält, nimmt seine Trostkomposition nicht selten die Form eines **Streites**, **Conflictus**, an. Das Hochprodukt dieser Gattungsentwicklung ist es möglich in dem "Ackermann aus Böhmen" aus dem Anfang des 15. Jahrhunderts, so wie auch in dessen tschechischen Analogie, "Tkadleček" zu suchen.

Die Verfasserin strebt in den weiteren Ausführungen zu erklären, in welchem Ausmaß die Autoren dieser Gattungsvarianten der Konsolation an die übliche Anweisungen und Regeln der Rhetorik und der Poetik (Galfredus de Vino Salvo) festhielten bzw. die Epistelformuläre (Petrus Blaesensis) ausnützten.